

OSMANLILARDA VAKIF MÜESSESESİ

Doç. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
Fırat Üniversitesi Tarih Bölümü

VAKIF müessesesi, asırlarca İslâm devletlerinde büyük ehemmiyet kazanmış, içtimai ve iktisadi hayat üzerinde derin tesirler icrâ etmiş dini-hukuki bir müessesedir. Bütün İslâm-Türk devletlerinde âdetâ bir yarış hâlinde, gelişme içinde bulunan vakıflar, bilhassa Osmanlı Devleti'nde tekâmülünün zirvesine ulaşmış ve İslâm hukukunun en zengin ve orijinal müesseselerinden biri, hattâ birincisi hâline gelmiştir. Zirâ dini ve içtimâî hizmetlerin gönlümesinin yanısıra, fethedilen ülkelerde Türk kültürünün yerleştilmesi, ordunun techiz edilmesi, donanmaya yardım, öğrenci yurtları tesisi, Orta Asya'daki Türklerle münâsebet sağlanması gibi hususlarda da önemli bir yer kazanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin daha kuruluşundan itibaren başlayan ve devletin siyâsi ve mâli kudretinin artmasıyla orantılı olarak gelişen vakıfları iki kısma ayırmak mümkündür. Birincisi "aynıyla intifa olunan", yani bizzat kendisinden yararlanan vakıflar ki, buna "müessesât-ı hayriyye" adı veriliyordu. Bu gurup içerisine câmi'ler, mescidler, medreseler, mektepler, imâretler, hanlar, zâviyeler, hastahâneler, kütüphâneler, sebiller ve mezarlıklar girmektedir. İkincisi ise, "aynıyla intifâ olunmayan" fakat birincilerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlemlerini temin eden binâ, arâzi, nakit para v.s. gelir kaynaklarının teşkil ettiği vakıflardır ki, bunlara Osmanlılarda "asl-ı vakf" ismi verilmiştir. Birbirini tamamlayan bu iki tür vakfın bilhassa Osmanlılarda büyük bir tekâmüle mazhar olduğu görülür. Nitekim 1540 senelerinde yalnız Anadolu Eyâleti'nde bu şekilde vakıf yoluyla 45 imâret, 342 câmi, 1055 mescid, 110 medrese, 626 zâviye ve hankâh, 154 muallimhâne, 1 kalenderhâne, 1 mevlevihâne, 2 dârülhuffâz, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte idi. XVIII. asırda ise bugünkü Türkiye sınırları içinde, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden tesbit edilebildiğine göre 6.000 vakıf bulunmaktaydı.

Bu binâ ve kuruluşların devamlı olarak işleyebilmesi için düzenli gelirlere ihtiyaç vardı. Bu sebeple vakıfların umumi masraflarını karşılamak ve bilhassa çalışanların ücretlerini ödemek için, vakfın kurucusu tarafından taşınır ve taşınmaz mallar vakfedilmiştir. Bunlar arasında arâziler (-ki bazı köylerin tamamı, her türlü ziraat işletmeleri, çiftlikler, tarlalar, bağlar ve bahçeler), bütünüyle bir cemâat veya aşiret, mesken olarak kullanılan binâlar, dükkânlar veya iktisadi gaye için yapılmış yapılar ile deri, gemi, nakit para gibi menkuller yer almaktadır. Bunlar haricinde Osmanlılar tarafından, mülkiyeti devlete aid bulunan mırın arâzinin vakfihâline getirilmesi keyfiyetinin de çok yaygın bir hâl aldığı görülmektedir. Burada vakfedilen şey, arazinin çıplak mülkiyeti değil, ya üzerinde çalışan kimselerin devlete ödemek zorunda oldukları vergiler veya arazinin tasarruf hakkı olmuştur. Bununla birlikte hem vergilerin, hem de tasarruf hakkının birlikte vakfedilmesi de mümkündür. Bu vakıflarda esas olan, vakfedilen gelirlerin, devlet bütçesinden karşılanması gereken hizmetlere tahsis edilmesidir.

Yapılan bazı araştırmalarda Osmanlılardaki toprak vakıfları üç kısımda mü'talâa edilmiştir. Bunlardan birincisi, sahiplerinin mülkü olan (memluke) öşrî veya haracî toprakların vakfedilmesiyle meydana gelen toprak vakıflardır. Bunlar, mülkiyeti devlet tarafından satılmış veya imâr ve ihyâ maksadiyle kolonizatör Türk dervişlerine ve kırlardaki zâviye sahiplerine mülk olarak terkedilmiş boş toprakların vakf hâline getirilmesiyle ortaya çıkmıştır. İkincisi, mâlikâne-ıdvânî sistemine bağlı toprakların vakfedilmesidir ki, topraktan ve toprak üzerinde yaşayan köylülerden, elde ettikleri mahsulün beşte biri, yedide biri veya onda biri olarak alınan vergidir. Üçüncüsünü ise, sadece toprak üzerinde yaşayan kimselerden alınan vergiler teşkil etmektedir.

Vakıflara aid bu gelir kaynaklarının nasıl işletildiğine gelince : Bu hususta İslâm hukukunda belirtilen şartlara uygun olarak hareket etmek mecburiyeti vardı ki, bunun için tek yol değişik şartlar altında ortaya çıkan kiralama (icar) sistemiydi. Muhtemelen XVI. asırdan itibaren ortaya çıkan ve Osmanlılarda yaygın olarak tatbik edilen "icâreteyn" usulü, vakf emlakın kiralanmasında en çok kullanılan kira şekli olmuştur. "Çiftkira" manâsına gelen icâreteyn, başlangıçta, artış işletilemeyecek bir hâle düşmüş vakf emlakları için

tatbik edilmişti. Kiracı, mukavelenin yapıldığı sırada, bir defaya mahsus olmak üzere vakfı idare eden mütevelliyeye, genellikle vakıf emlakın gerçek değerinin yarısına yakın bir para ödüyordu. Buna "icâre-i mu'accele" yani peşin kira bedeli deniyordu. Kiracı, ayrıca her yıl, mütevelliyeye, değişmeyen bir kira bedeli daha ödemekteydi ki, buna "icâre-i mu'eccele" yani sonradan ödenecek kira denilmekteydi. Bu ikinci kiranın yekunu, normal kira bedelinin çok altında idi. Zengin bir vakfın mütevellisi, vakfın birikmiş parasını değerlendirmek için, vakıf adına gayr-ı menkul satın alarak bunu eski mülk sahibine "icâreteyn" suretiyle de kiralayabiliirdi. Hangi şekilde olursa olsun, icâreteynden faydalanan kiracılar, kiraladıkları emlak üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip olmamakla beraber, bu emlakden istedikleri gibi faydalanma, onlar üzerindeki haklarını çocuklarına, 1867'den itibaren de diğer vârislerine miras olarak bırakma ve mütevellilerin izniyle onları satma imkânına kavuşmuşlardır. İcâreteyn dışında, vakıfların gelir kaynakları arasında, işletilmek üzere vakıf olunmuş, büyük meblâğlara ulaşan nakit paralar da bulunmaktaydı. Bunların işletme şekli vakfedenlerin şartlarına bağlı olarak, zengin, güvenilir bir kefil veya bir gayr-ı menkul karşılık gösterilmek şartıyla, açıkça söylenmekten kaçınılmasına rağmen % 15'lik bir kârla fâize verilmesinden ibaretti.

Osmanlı Devleti'nde XVI. asır başlarında, toprakların beşte üçü dirlik sahiplerinin elinde bulunmakta olup, beşte biri doğrudan doğruya devlete bağlı padişah hasları, beşte biri de vakıf topraklarına aiddi. Diğer taraftan 1527-28 senesi Osmanlı bütçesinde, 537.9 milyon akçe olan umumi gelirin % 51'i merkezi bütçeye, % 37'si mahalli idareler bütçesine, % 12'si ise vakıflar bütçesine aiddi. Vakıflara aid bu % 12'lik bölüm 60.5 milyon akçe tutmaktaydı ki, bu meblâğa vakıf binalardan, paralardan ve vakıfların diğer gelir kaynaklarından elde edilenler dahil değildi. XVIII. yüzyılda ise Türk vakıflarının gelir yekunu 1.163.167 akçe olarak tahmin edilmektedir.

Osmanlılarda padişahlar ve diğer vakıf sahipleri, vakıfların mütevelliliğini evlâdlarına ve nezâretlerini de sadrazamlık, şeyhülislâmlık, dârüssaade ağalığı ve İstanbul kadılığı gibi yüksek devlet makamlarına tevdi etmişlerdir. Meselâ Fâtih, I. Selim ve Kanuni vakıflarının idarelerini sadrazamlara, II. Bâyezid ve I. Ahmet de şeyhülislâmlara bırakmışlardır. Bu şekilde sadrazam, şeyhülislâm, dârüssaade ağası, İstanbul kadısı gibi büyük devlet ricâline bağlanan vakıfların işleri, müfettiş nâmı altında bir kişi tarafından yürütülmüştür. Ayrıca Osmanlılarda sadece vakıflarla ilgili davalara bakan müfettiş kadılar da bulunmaktaydı ki, bunlardan üçü İstanbul'da, biri Edirne ve biri de Bursa mahkemelerinde vazifeliydiler. Diğer şehirlerde ise vakıf davaları normal mahkemelerdeki kadı ve nâibler tarafından görülmekteydi.

Arabistan'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra, Mekke ve Medine şehirlerindeki hayri müesseseler ve orada oturanlar lehine, İmparatorluğun, muhtelif bölgelerinde yapılmış binlerce vakfın, yani Haremeyn vakıflarının nâzırlığına dârüssaade ağaları tâyin edilmişti. Bu vakıfların teftiş ve murakabe işlerini yürütmek maksadıyla de Dârüssaade Ağalığı'na bağlı, Evkaf-ı Haremeyn Müfettişliği, Evkaf-ı Haremeyn Muhâsebeciliği, Evkaf-ı Haremeyn Mukataacılığı ve Dârüssaade Yazıcılığı adlarıyla dört dâire kurulmuştu. XVIII. asırda kurulan Türk vakıflarının % 64'ünün nezâreti doğrudan doğruya kadılara bağlı idi. Geriye kalan % 36'sının nezâreti ise bizzat vakfı kuranlar tarafından muhtelif kimselere verilmiştir. III. Osman, III. Mustafa ve I. Abdülhamid gibi bazı padişahlar, vakıfların idare merkezi olmak üzere hususi dâireler (Dâire-i mahsus) kurdular ve bunlara kapıcılar (bevâb) ve bekçiler (mustahfız) tâyin ettiler. Bu dâirelerin yapılması Osmanlılarda, vakıflara aid idârelerin bir merkezde toplanmasına doğru atılan ilk adım olmuştur. II. Mahmud da 1809'da, kurduğu vakıflarını diğer bazı vakıflarla birleştirerek idâresini bir nezâret şubesi hâline getirmiş ve Darbhâne-i Amire Nezâreti'ne bağlamıştır. Böylece, alabildiğine genişleyen vakıfları bir elde toplamak ve muhtelif idârelerde hüküm süren yolsuzluklara son vermek üzere, vakıf idâresi Darbhâne-i Amire Nezâreti'nden ayrılarak "kesedarlık", "zimmet halifeliği" ve "sergi halifeliği" adlarında üç dâireden müteşekkül Evkaf-ı Hümayun Nezâreti adıyla yeni bir idarede birleştirilmiştir (1826). 1839'da ise, Evkaf-ı Hümayun Nezâreti, imparatorlukta bütün vakıfların merkezi haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti ismini alan vakıf idâresi, 3 Mart 1920'de de Umum Müdürlük hâlinde Başbakanlığa bağlanmıştır.

Türk-İslâm kültürünün gelişmesinde çok önemli olan vakıflarımız, hayat şartları bakımından insanlar arasında farkları mümkün mertebe azalmış ve az da olsa bir eşitlik kurmayı hedef almıştır. Ayrıca bugün belediye yapmaya çalıştığı sosyal hizmetler daha fazlasıyla yine vakıflarca gerçekleştirilmiştir. Bunların başında şehirlerin su ihtiyacı gelmektedir. Bunun için su bendleri, su kuyuları, çeşme ve sebiller v.s. yaptırılmıştır. Yine, sokakların aydınlatılması, temizlenmesi ve şehirlerin güzelleştirilmesini gaye edinen vakıflar bulunduğu gibi, yol, köprü, konak yerleri tesisi için de vakıflar kurulmuştur. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin sosyal refah düzeyini en iyi biçimde bize gösteren imaret sistemi, vakıf müesseselerinin en dikkate değer olanıdır. Zira bunlar çevrelerinde yer alan külliyelerle, Türklerin imar hususunda olduğu kadar, ilim, sanat, sosyal yardım ve dini müesseseler yapmaktaki maharetlerini ve üstünlüklerini bütün dünyaya göstermiştir. Bu tesislerde vakıf hizmetlilerine, mektep ve medrese talebelerine, tekke ve zâviye dervişlerine, fakirlere, yolculara v.s.'ye, vaziyete göre üç öğüne kadar yemek verilir. Yalnız 20 imaretin bulunduğu İstanbul'da günde 30.000 kişinin